

Meddig tart a dúr-korszak

Tűnődés kettős és hármas hatalmakról*

Szükséges előrebocsátanom, hogy mondandóm háttérét olyan szemléleti keret képezi, amely négy főbb *társadalmi-politikai irányultságot* különböztet meg egymástól.

1. Az egyén alapvetően a közösségért létezik. Például a tradicionális társadalmak az emberek tevékenységét végső fokon alárendelik a közösség újratermelésének, fennmaradásának. A tulajdonképpeni alany a közösség.

2. Az ember alapvetően a gazdaságért létezik. Az egyének – a rendszer szintjén – elsődlegesen a gazdasági növekedés szolgálatában állnak. Ennek legtisztább modellje a szabadversenyos kapitalizmus, ahol az önszabályozó piaci automatizmus a végső alany.

3. A politikai hatalom – egyebek mellett – az emberért is van. Ebben a típusban valamilyen bürokratikus politikai intézmény *egyik* funkciója, hogy az emberek javára tegyen. Vö. az államszocialista rendszer, illetve az ún. „jóléti állam” bizonyos intézkedései. E politikai mozgások alanya – megszemélyesítői közvetítésével – maga az intézmény. (Ezen a helyen az intézményi beavatkozás csak utalni lehet arra, hogy az egyének uniformizálódásának tendenciáját is magával hozza.)

4. Az emberek az emberekért vannak. Együttműködve, közösen tevékenykedve vannak önmagukért: csak az az „övék”, amit maguk csinálnak. (Amit nem ők csinálnak, az nem lehet teljesen az övék.) Ez az egyéni önrendelkezésen alapuló társadalmi öntevékenység, önszerveződés modellje. Míg minden intézményesített hatalom bürokratikus befolyásolja, szabályozza az emberek életét, viselkedését, addig itt az egyének az alanyai a sorsuknak, az általuk működtetett közösségeknek.

* A Baloldali Alternatíva Egyesülés összejevetelein tartott két előadás alapján. (T. L.)

Mondandóm során sűrűn fogom egyfajta szimbolikus gyűjtőfogalomként használni az önszervezés, önszerveződés kategóriáját, amibe az önkormányzás, öngazgatás, öntevékenység, önszabályozás különböző változatait is beleértem. Lényege, hogy *nyitott végű* folyamatot jelöl, amely dinamikusan igazodik a résztvevő egyének mint szubjektumok változó konkrét elképzeléseihez, kezdeményezéseihez.

Dúr – moll

Immanuel Kant megkülönbözteti az emberek kiskorúságának és nagykorúságának állapotát. A kiskorúakat azzal jellemzi, hogy képtelenek a mások vezetése nélküli gondolkodásra és cselekvésre. Azért sem próbálnak felnőni, nagykorúvá válni, mert számukra kényelmes a saját felelősség nélküli engedelmesség.

Ez a kanti megkülönböztetés – némi áttétellel – Anton Szemjonovics Makarenko szemléletmódjában is visszaköszön. A „némi áttétel” hangsúlyozása azért fontos, mert bár „nagykorúan” viselkedők önkormányzó közösségeinek létrejöttét tekinti célnak, a róluk alkotott elképzelésében nem teljesen autonóm, hanem irányított egyének öntevékenységeivel találkozunk. Arra törekszik, hogy elősegítse a korabeli társadalomba beágyazott, a korlátozó körülmények által behatárolt (és vezérelt) személyiségek önszervező gyakorlatának kialakítását. (Nincs mód itt arra kitérni, hogy ennek *közösségcentrikus* logikájában mennyiben csorbul a személyiség egyedisége.¹)

Makarenko pedagógiai eszményképe az önmagát igazgató gyerek-társadalom. Célkitűzése olyan közösség életre segítése, amelynek tagjai egyrészt akarják, másrészt tudják is maguk alakítani saját együttes életüket. Igen ám, de a húszas években hatáskörébe kerülő gyerekekre egyik kritérium sem jellemző. Az első világháború és a polgárháború után Szovjet-Oroszországban sok családi háttér nélkül maradt, csellengő gyerek kényszerült megízlelni (megtanulni) a létért való küzdelmet. Megismerte és elsajátította az életben maradásért folytatott harc farkastörvényeit. A gyerekek ebben az elvadult állapotban kerültek Makarenko keze alá, aki végső feladatának azt tekintette, hogy belőlük termelő közösséget formáljon. Olyan demokratikusan működő (közvetlen, részvételi demokrácián alapuló) közösséget, amely képessé válik külső beavatkozás, parancsnoki irányítás nélkül kormányozni az életét, biztosítani tagjainak önszervező együttműködését. (A termelés központi szerepe nem valamilyen spekulatív

elképzelésből fakad: a Gorkij-telepen – elegendő állami forrás hiányában – ténylegesen rákényszerültek az önfenntartásra.)

Adva van tehát egy konkrét helyzet mint gyakorlati kiindulópont és elméleti horizont. A feladat a kettőt összekapcsolni: az adottat a végső céllal összekötő utat kiépíteni. Magától értetődő, hogy az átvezetés időszakának és a beérett rendszernek a működése eltér egymástól. Jól érzékelteti a kétféle szervezés (szerveződés) különbségét az alábbi idézet. „Semmi érvelés, semmi elmélet! Később majd elméletileg is alátámasztanám követelésemet, de itt az elmélet csak ártana. A leghatározottabb formában lépnek föl... Az első időben minden közösségben feltétlenül szükség van ilyen ellentmondást nem tűrő formában nyilvánított követelésekre. El sem tudom képzelni, miképpen lenne fegyelmezhető egy ideges, meglazult közösség a szervező egyéniség ilyen hideg, követelő fellépése nélkül... Valamely közösség még a fejlődés első fokán állhat, ott tehát diktátori fellépésű nevelőre van szükség; de ennek a közösségnek is mihamarabb el kell érnie azt a fokot, ahol a közösség szabad követeléseai érvényesülnek, és bennük szabad személyiségek követeléseai önmagukkal szemben.”²

Előfordul, hogy közösségek működésének jellemzésekor Makarenko zenei illusztrációt is használ. Átvéve és kiterjesztve ezt az ötletét, megkísérlem a szerveződés két említett típusát zenei hangnemek segítségével szemléltetni, ahol a *dúr* a kemény, fegyelmező, centralizáló módszert, a *moll* pedig az önszervezés demokratikus módszerét szimbolizálja. Az alábbiakban „dúr-korszak” és „moll-korszak” kettőségének keretei közé próbálok illeszteni a mondandómat.

*

Makarenko szerint tehát, egy meglazult fegyelmű, szétesett, szabályozhatatlan viselkedésű gyerekcsoporthoz esetén a pedagógusnak eleinte határozott, utasító hangnemet kell alkalmazni. Csak így tudja az együttéléshez szükséges fegyelmet biztosítani. Ennek a „dúr-korszaknak” a működése lényegében egyetlen pilléren nyugszik. A vezető olyan, mintha egy korlátlan tekintéllyel rendelkező világítótorony lenne: megmutatja (előírja), hogy mi a helyes, és megpróbálja azt parancsnoki szóval végre is hajtani. Egyenrangú felek együttműködése (a közösségi önszervezés) viszont „moll” stílust igényel. Az általam „moll”-nak nevezett rendszernek két pillére van: az önállóan cselekvő gyermekek és a hatalom. Ám a kettő összhangban van egymással. Azért van összhangban, mert *a hatalom közvetlenül a cselekvő tagok hatalma.*

A „dúr”-módszer hierarchikus és bürokratikus *forma*. Olyan forma, amely egyaránt alkalmas különböző, akár ellentétes tartalmak szolgálatára, funkciók megjelenítésére. Így átvezető irányultságú is lehet: a „moll”-ba való átmenet eszköze. Azaz antibürokratizmust, „moll-párti” tartalmat támogató bürokratikus forma. Hierarchikus megnyilvánulás a hierarchiamentesség eléréseért. (Vö. az ismert dilemmával: Lehet-e Belzebubbal kiűzni a Sátánt?³) A pedagógiai tevékenység gyakorta ilyen. Az iskolai nevelő a felettes pozíciójából, kívülről „viszi be” az ismereteket, alakítja az osztály tudatát.

Makarenkónál a kemény, követelő hangnem nem öncélú: azért kerül sor alkalmazására, hogy fokozatosan létrejöjjön a gyermekek – egymásra utaltságukból adódóan nélkülözhetetlen – fegyelmezett együttélése: kialakuljanak bennük a demokratikus önszabályozáshoz szükséges készségek. A „moll” érdekében történő parancsolás, centralizálás. Mikor lehet áttérni a „moll”-nak nevezett stílusra? Amikor már a közös cél irányítja őket – vagyis funkcióját veszti a külső utasítás. Ettől kezdve a felnőtt pedagógus is úgy tevékenykedik, mint a közösség egyszerű tagja: az egyenrangúak között a résztvevők egyikeként. (Nemritkán megesisik, hogy Makarenko javaslatát a gyerekközösség leszavazza.)

A „dúr” forma másik – Makarenkóra kevésbé jellemző – változata viszont tisztán bürokratikus tartalmú. Itt a parancsnoki pozíció és viselkedés a centralizálás érdekében történik, annak az eszköze. A hatalom a status quo megőrzéséért, magáért a hatalomért (illetve annak növeléséért) van.

*

Makarenko pedagógiai elmélete tehát a gyermekek együttélésének két típusával (korszakával) számol: különbséget tesz kívülről, fölülről irányított, valamint önszervező együttélésük között. A pedagógus alapvető törekvése: a tekintélyi irányítás szükségességének kiváltása, felszámolása. Másként kifejezve: minél előbb elérni, hogy ne legyen szükség parancsolásra; hozzásegíteni a gyerekeket ahhoz, hogy képesek legyenek saját magukat közösségként megszervezni, felelős előrelátással döntéseket hozni. Vagyis hogy megtanulják a közösségüket „közvetlen demokráciaként”, önszabályozó módon működtetni.

Jól látható, hogy a – korabeli szovjet-oroszországi helyzettől korántsem független, azt számos elemében visszatükröző – makarenkói szemléletben a végső cél konkrét eléréséhez szükség van egy „átmeneti pedagógiai időszakra”, amely a szervezetlenség, szabályozatlanság vad állapotából átvezeti a gyermekeket az önszabályozó gyakorlatba.

E korszakban (és e korszak tapasztalatainak segítségével) alakítható-alkakítandó ki az együttműködésre hajlamos és képes személyiség. Mondhatni, a „pedagógiai átmeneti időszak” célja és iránya a „nagykorú” viselkedésre képes szereplők „kinevelődése”, és ennek következtében a parancsnoklás (mint utasításos szabályozás) megszüntetése: funkciótlanná tétele, sőt kifejezetten hátrányossá változtatása.

Meddig tart a „dúr-korszak”? Ameddig funkciója van. Lényege: az iránya. Célja és feladata a gyerekközösség „moll”-ba való átvezetése. Addig tart a „dúr-korszak”, ameddig nem „moll”. Csak azért „dúr”, mert egyelőre nem tud „moll”-ként működni. Úgy is fogalmazhatunk: a „dúr-korszak” lényege, hogy *még nem* „moll”. Azért irányítanak parancsszóval, mert felső, hierarchikus szabályozás nélkül a közösség *még nem életképes*.

Makarenko pedagógiai elméletének és módszerének társadalmi tanulságai is vannak: „nagyra nőtt gyerekekre” – bizonyos áttételekkel – szintén alkalmazható. Nem nehéz észrevenni az analógiát a „pedagógiai átmeneti időszak” és az ún. „politikai átmeneti időszak” között: figyelemreméltó az áthallás. Makarenko itt hivatkozott pedagógiai koncepciója úgy is felfogható, mint a központi (centralizált állami) uralom elenyészésének modellje.

Társadalmi forradalom – politikai forradalom

Szokás beszélni művészeti forradalomról, tudományos (illetve tudományos-technikai) forradalomról, nyelvi forradalomról, politikai forradalomról stb. Az emberiség történetében eddig – szigorúan véve – egyetlen *társadalmi forradalmat* tartanak számon, amely a különböző népeknél nem azonos időben zajlott-zajlik. E világtörténelmi értelemben vett társadalmi forradalom lényege, hogy szétesnek a hagyományos (ún. természetadta, törzsi-etnikai) közösségek, felbomlanak az emberek közötti közvetlen (döntően hierarchikus, előjogokat tartalmazó) kapcsolatok, és magára marad az egyén. E változás során egyfajta antropológiai fordulat is végbemegy: a létfenntartásért küzdő egyének társadalmi méretekben rákényszerülnek arra, hogy olyan új képességeket fejlesszenek ki magukban, mint a gépi technológia (és egyáltalában a bérmunkáslét) által megkövetelt koncentrált figyelem, munkafegyelem stb. A történelmi változás során magukra maradt, társadalmilag elszigetelt egyének között új érintkezési forma jön létre: társadalmi integrációjuk döntően piaci kapcsolataik (áru-,

pénzkapcsolataik) révén keletkeznek és formálódnak. Ily módon a korábbi – hierarchikus vagy nem-hierarchikus – személyi érintkezést személytelen érintkezés váltja fel. Fontos további fejlemény, hogy a magánügyének gazdasági vonatkozásai mögött egyfajta civiltársadalmi kapcsolatrendszer is kifejlődik. A civil társadalom e polgári formájában az atomizálódott magánügyének bizonyos részleges társadalmi öntevékenysége is kialakulhat.

A hivatkozott, fokozatosan végbemenő társadalmi forradalmat (a polgárság gazdasági-társadalmi hatalomátvételét) azután – történelmileg tekintve – politikai forradalmak követik, melyek az államberendezkedést hozzáigazítják a hatalom – többé-kevésbé már megtörtént – gazdasági-társadalmi megragadásához. A gazdasági-társadalmi hatalomváltást politikailag szentesítik és szilárdítják meg az olyan intézmények, mint a saját polgári jogrend, közigazgatás, parlamentarizmus stb. bevezetése és törvényesítése. A gazdaságilag fejlett nyugati országok polgári átalakulása – békés, illetve „békétlen” eszközökkel – lényegében e séma szerint ment végbe.

A társadalmi forradalomnak mind ez ideig egyetlen, ténylegesen lezajlott változatán túl egy másik társadalmi forradalom is létezik – tervként és elméletként. Ebben az elképzelésben és törekvésben az emberek – egyéni és közös érdekük érvényesítéséért – ösztársadalmi szinten maguk szervezik az egymással való kapcsolataikat, azaz önmagukat kormányozzák. Tehát társadalmi integrálódásuk nem pénzkapcsolatok által történik, nem is az állam révén (állampolgári mivoltukban), hanem valamilyen *harmadik* formában: a civil társadalom hagyományos polgári formájának szocialisztikus alternatívájaként, mint önszerveződő civil társadalom. Ez a „harmadik forma” újabb antropológiai fordulatot feltételez: az egyének együtt, közösen cselekszenek önmagukért.

Ennek a „második társadalmi forradalomnak” a hipotézise jelenik meg az önkormányzó társadalom (a szocializmus/kommunizmus mint önkormányzó társadalom) teóriájában. Az elméleti irodalomban az önkormányzó társadalom az emberiség olyan lehetőségeként jön számításba, amely csak bizonyos feltételek megléte esetén realizálható. Ugyanakkor nem pusztán mint céllal és eredménnyel, hanem mint irányultsággal, folyamattal is kalkulálnak vele. Ebben az értelemben esik szó a szocializmusban való előrehaladásokról már a kapitalizmus körülményei között.

Az önkormányzó társadalom történelmi megvalósíthatóságának hipotézise két gyakorlati pilléren nyugszik: az erőviszonyokon és az

emberi szándékon. Vagyis történelmi kialakulásában egyaránt szerepet játszanak a hatalmi viszonyok és az emberi tényező.

1. A hatalmi pillérrel kapcsolatban elsősorban egy lehetségesnek ítélt társadalom gyakorlati (politikai) kihordásáról van szó: a fennálló politikai rendszer felszámolásáról és emberközpontú kormányzással való felváltásáról. Konkrétan: a polgári állam és az uralkodó polgári tulajdonviszonyok (ezzel termelési viszonyok) „leváltásáról”, meghaladásáról.

2. Az emberinek nevezett pillér lényegében azt feltételezi, hogy az autonómiára törekvő egyéneknek nem csak hatalma, de hajlama (késztetése) is legyen társadalmi kapcsolatrendszerük önálló létrehozására és folyamatos alakítására. Egyrészt, hogy – kiküszöbölve minden hierarchikusan fölöttük álló intézményt – szándékukban álljon megszervezni az együttélésüket, másrészt pedig azt, hogy képesek is legyenek erre. Tehát, hogy valóban *alkossák* a társadalmukat. Társadalmi gyakorlatukban „ránevelődjenek” arra, hogy önállóan kormányozzák, önállóan igazgassák magukat: permanensen szabályozzák egymással való kapcsolataikat; alanyokként működtessék a társadalmi önszervezés hierarchia mentes intézményét. Hogy övék legyen „az ország, a hatalom és a dicsőség”.

Az önkormányzó társadalom két „pillére” – elméleti-módszertani megközelítésben – alternatívát, kétféle utat kínál a megvalósulás számára. Előkészítése, kiépítése akár politikai forradalom felől, akár társadalmi forradalom felől elkezdődhet.

*

Az önkormányzó társadalom koncepciója több, mint pusztán elméleti elképzelés: a történelem során különböző kisközösségek (amelyek tagjai a létfenntartásuk közös biztosítása céljából társulnak egymással) ténylegesen működő gyakorlata. Az emberi és a hatalmi tényező összhangjának „kisközösségi” formáját elméleti rangra emeli az ismert szöveg: „Egy társadalmi forradalom az egésznek az álláspontján van, azért, mert – ha csak egy gyári kerületben történék is meg – [...] az egyes valóságos egyén álláspontjáról indul ki, mert az a közösség, melynek tőle való elszakítottóságára az egyén reagál, az ember igazi közössége, az emberi közösség.”⁴

Az említett „második társadalmi forradalom” annyiban is több, mint pusztán elméleti elképzelés, hogy történelem történelmi kezdeményezések össztársadalmi méretű megvalósítására. Voltak a huszadik században olyan gyakorlati próbálkozások, (elsősorban az 1917-es

oroszsországra, illetve a második világháború utáni közép- és kelet-európaiakra lehet gondolni), amelyek végső célnak a teljes társadalmi önszerveződést jelölték meg. E szocialista orientációjú próbálkozások közös sajátossága, hogy az „első társadalmi forradaloméval” ellentétes irányú a „legitimálásuk”.

A klasszikus polgári séma szerint, a politikai forradalom azért stabil, mert társadalmi alapokon nyugszik, azokban gyökerezik. A polgári politikai forradalmakat a társadalomban már többé-kevésbé lezajlott átalakulás hívta életre, így az új politikai hatalom arra támaszkodik – valójában annak az állama.

Szembeötlő, hogy a hivatkozott huszadik századi forradalmak nem ezt az utat járták. Itt előzetes társadalmi „hatalomátvétel” nélkül következik be az állam intézményének meghódítása. Nem az emberek önkéntes együttműködésének tömeges gyakorlata (illetve annak igénye) váltotta ki őket – a hatalom politikai megragadását nem előzte meg a stabilitáshoz, illetve konszolidáláshoz szükséges társadalmi forradalom. Ilyen új típusú kapcsolatrendszer hiányában természetesen a politikai hatalom nem lehet vele adekvát. Tehát ezeknek az „alaptalan” forradalmaknak a klasszikus polgáritól eltérő a „sémája” – amiből azután speciális helyzet és számtalan nehézség adódik. Hiányzik egy radikálisan megváltozott, ezért a politikai átalakításra érett, „kész” társadalmi bázis, amelyben az új államrend szervesen gyökerezhetne. Valójában kellő társadalmi háttér nélkül végrehajtott politikai forradalmakkal állunk szemben. Önmeghatározása szerint, az új hatalom a megcélzott *perspektíva állama*: hivatása – természetesen a rövidebb távú teendőkön túl – az önkormányzó perspektívára irányuló gyakorlati orientációt biztosítani.

Az antikapitalista forradalmak az eddigi történelem során mindig a politikai hatalom megragadásával kezdődtek. Jellegzetes, ahogy Lenin az ilyen politikai forradalom (kialakult társadalmi bázist nélkülöző *szocialista orientáció*) esetére a fölzárkózás fordított útját tudatosítja. „Ha a szocializmus megteremtéséhez meghatározott kulturális színvonalra van szükség [...], akkor miért nem szabad nekünk azzal kezdeni, hogy előbb forradalmi úton kivívjuk a meghatározott színvonal előfeltételeit, s azután, már a munkás–paraszt hatalom és a szovjetrend alapján indulunk el utolérni a többi népet.”⁵ (5)

A klasszikustól eltérő, fordított út esetén a politikai állam fő *történelmi* feladata (vö. Makarenko): elérni, hogy az egyéni önállóság (autonóm személyiség), ezáltal az önszervezésre, együttműködésre való hajlam és képesség társadalmi méretekben kifejlődjön.

Nagy társadalmi rendszerek összeomlásakor, lecserélésekor ún. „politikai átmeneti időszak” hivatott elősegíteni az új kialakulását, megszilárdulását: megtisztítani a terepet a régitől, és meghonosítani, megvédeni az új alapjait. (Persze, ami az elméletekben ilyen logikus és egyértelmű, az a gyakorlati megvalósulás során más irányt is vehet.) Például mind a jakobinus diktatúra, mind az 1917-tel kezdődő időszak ilyen történelmi átmenet részének tekinthető. Amilyen könnyű meghatározni, hogy a politikai átmenet mikor kezdődik, annyira nem mindig egyértelmű, hogy meddig tart, mikor zárul le. Elvileg, persze, a „saját alapján működő”, új társadalmi rendszer kialakulásával.

Talán nem túl nagy merészség a pedagógiai „dúr-korszakról” a proletárdiktatúra elméleti fogalmára asszociálni: a „szocializmusba való politikai átmenet” állami diktatúrával jellemzett időszakára. Ennek a diktatúrának közvetlen, pragmatikus célja: az új hatalmi rendszer stabilizálása. Kinyilvánított – a pusztán pragmatikustól különböző – történelmi célja (ezért, úgymond, orientációja) viszont egy teljes társadalmi önszerveződéshez való átmenet. Másként fogalmazva, az új rendszer hosszabb távú stabilitásához nélkülözhetetlen társadalmi forradalom „levezénylése”.

Az önszerveződéshez való pedagógiai átmenet („dúr”) és az önszervezéshez (a „második társadalmi forradalomhoz”) való politikai átmenet között jelentős hasonlóságok mutatkoznak, de a két folyamat korántsem azonos. A pedagógiai átmenetben a központi parancsnoklás szerepe kettős: egyrészt a szétesés megakadályozása, másrészt a közösség tagjaiban a „saját lábra állás” gyakorlatának a kialakítása, meghonosítása. Ebben az átmenetben a parancsolás célja kezdettől fogva a parancsolás nevelési funkciójának (ezért magának a parancsolásnak) a fölöslegessé tétele, megszüntetése. Vagyis a feladat egyaránt jelenbeni és jövőbeni: mind a „most” közvetlen szükségletére, mind a „holnapra” irányuló. Perspektívát kínál, és a perspektívának bázist épít ki. Az utasító „dúr” forma és az átvezető, „moll-párti” tartalom nem szakad el egymástól. (A „moll-párti” „dúr”-ban a hatalom nem központosító, hanem decentralizáló irányultságú tartalommal bír.)

Miben azonos ezzel a hivatkozott huszadik századi kísérletek politikai átmenete? Ezekkel kapcsolatban is elmondható, hogy a parancsolás (a fölülről centralizálás) *kinyilvánított* végső célja a parancsolás megszüntetése. Annak elérése, hogy az emberek akarjanak

és tudjanak önállóan gondolkodni és cselekedni. Hogy bármilyen központi utasítás fölöslegessé, illetve akadállyá váljon.

És miben különböznek ezek a történelmi kísérletek a „pedagógiai” átmenettől? Abban biztosan, hogy esetükben nem csak a humán tényezőket kell figyelembe venni, hanem a közösség (társadalom) külső – mondhatni nemzetközi – környezetét is.

Nemcsak az adott társadalom tagjainak szokásaival, beidegződéseivel stb. kell megküzdeni, hanem ellenséges külső erőkkel, illetve ezek különböző áttételeivel is. Ebből következően, adódhatnak olyan konkrét helyzetek, amelyeket a pusztán túlélés közvetlen fenyegetettsége jellemez. Különbség jön létre a „moll-párti” *offenzív* „dúr” és a pusztán „tűzoltó” funkciójú, *defenzív* „dúr” között. (A perspektíva-követő cselekvéstől való átmeneti eltávolodást a „dúr” defenzív változataként értelmezem. Megjegyzendő azonban, hogy a defenzív „dúr”-politika – van erre példa! – teljesen is elválhat a „moll-párti” „dúr”-tól – elhomályosítva, elfeledve az átvezetés távlati szempontját.)

A hatalom megszerzése után az elsődleges teendő annak megtartása. A hatalmat centralizáló vezetés egyrészt – híveivel és a szemlesekkel – megpróbálja megkedveltetni az újat, másrészt megpróbálja a leváltott régi híveinek – nevezetesen a polgári (illetve feudalisztikus) erőknek – elvenni a kedvét minden komolyabb ellenállástól. Mivel az új hatalom és a régi erők között egyfajta küzdelem zajlik, a centralizált politika az új rendszer konszolidálásáig szükségképpen az örökölt erőviszonyok megváltoztatására koncentrál. Az állami diktatúra eszközt használja fel a hatalmi konszolidáció érdekében: bürokratikus szabályozást érvényesít. (Uralmi eszközöket alkalmazva próbál – legalább formális – együttműködést kikényszeríteni.)

A közvetlen fenyegetettség helyzetein túl viszont a „dúr” forma *offenzív* („moll-párti”) változata adekvát. Itt a parancsolás alárendelődik az azt önszervezéssel kiváltó célkitűzésnek, és az intézményes hatalom elkülönültségének oldását/feloldását hivatott szolgálni. Ebben a logikában a bürokratikus uralom mintegy „átfolyik” az egyének önszervező társadalmi hatalmába.

*

Lehet-e indokolt a célkövető, *stratégiai politika* ideiglenes felfüggesztése? Lehet-e következőes az átmenet politikája, ha a perspektívát (ezzel a hosszú távú stabilizálás szempontját) bármikor is leválasztja a mindenkori gyakorlatáról? Blokkolhatja-e a politikai átmenet rendszerének a kinyilvánított történelmi célhoz igazodó működését

bármilyen konkrét helyzet „sokkoló” hatása? Zárójelbe teheti-e egy pusztán jelenfüggő feladat a perspektívát? Megkockáztatom, hogy igen. A pusztta túlélés közvetlen fenyegetettsége esetén teljesen eltérbe kerülhet a távlatról leváló jelen. Elképzelhető, hogy bizonyos esetekben csak a parancsolás bürokratikus módszere képes kellően összpontosítani az erőket – vagyis csak ez a módszer vezethet eredményre.

Mindig mérlegelendő, hogy az éppen adott erőviszonyok mellett a perspektíva-vezérelt cselekvés vagy az arról való ideiglenes leválás támogatja-e inkább a társadalmi önkormányzáshoz való átmenet sikerét. Mindig konkrét helyzetelemzés és -megítélés kérdése, hogy mikor (azaz mettől meddig) indokolt – az adott helyzetben indokolt-e – szüneteltetni a rendszer működésének *direkt* távlatorientáltságát.

Egy további elméleti dilemma: lehet-e, szükséges-e már a veszélyeztetettségre hivatkozó defenzív „dúr” idején túrni-támogatni önszerveződéseket? A bürokratikus „dúr”-módszerrel párhuzamosan elfogadni, sőt ösztönözni a „közösségi önvédelmet”, illetve a szándékolt jövőt alapozó öntevékenységet? A védekező háború alatt bizonyos spontán partizán aktivitások arra utalnak, hogy ezt sem lehet kategorikusan kizárni. Sőt! Megfontolandó, hogy számos esetben egy öntevékeny „mozgalom” bármiféle hatóságnál hathatósabban képes működni.

Csak konkrét helyzetelemzés, -értelmezés adhat választ arra, hogy egy átmenetnek éppen defenzív vagy offenzív szakaszában járunk. (Például, hogy a sikeres átmenet szempontjából a kronstadti matrózok lázadása, vagy annak leverése az adekvátabb tett 1921-ben.) Azonban a célkövetés bármilyen indokkal történő felfüggesztésekor hangsúlyozni kell annak ideiglenes jellegét. Nevezetesen, hogy a közvetlen veszély elmúltával megtörténik az eredeti pályára (a történelmi horizont által motivált cselekvéshez) való gyors visszatérés. Ezzel válhat a szüneteltetés is a stratégia részévé. (Az eredeti, saját célkövetéshez való visszatérés hiányában viszont már nem ugyanazzal a rendszerrel van dolgunk: a perspektíva „időn túli” felfüggesztése esetén kimondva-kimondatlanul más célt követ.) Csak addig indokolt orientációjában szocialista rendszerről (a felé tartó politikai átmenetről) beszélni, amíg a perspektíva szempontja ténylegesen napirenden marad.

Azért sem érdektelen e kérdések módszertani tisztázása, mert egyazon esemény, cselekedet nagyon eltérő megítéléseivel találkozunk. Nem meglepő, hogy többnyire más eredményre jutunk, ha absztrakt, elméleti mércét alkalmazunk, mint amikor konkrét

helyzetelemzésre támaszkodunk. Szükségképpen különböző értékelést kap egy esemény, ha a helyzetelemzés az átmenetnek defenzív vagy offenzív szakaszába sorolja, illetve ha az átmenet utáni teljesen önszervező szocializmus teoretikus mércéjén mérik. Továbbmenve: eltérő lesz az értékítélet a rövid távú és a hosszú távú következmények nézőpontjából is. Nem szerencsés megfeledkezni arról, hogy minden megalapozott ítéletalkotás többszemponútú mérlegelést igényel. A kategorikus, egyszemponútú minősítések általában egyoldalúak (torzítóan egyszerűsítenek le vagy hallgatnak el összefüggéseket), ezért akadályozzák a folyamatok megértését.

*

A hivatkozott huszadik századi kísérletekben a külső veszélyeztetettségen túl van egy másik tényező is, ami bonyolultabbá teszi, megnehezíti a politikai átmenetet. A klasszikus polgári forradalmak esetében a politikai átmenet lényegében egytényezősnek mondható: az új hatalom gyors kiépítése és stabilizálása végső fokon nem más, mint annak ráépítése a többé-kevésbé már lezajlott gazdasági-társadalmi forradalom bázisára. A szóban forgó szocialista orientációjú kísérletekben viszont ennél jóval összetettebb a politikai átmenet problémája.

Azon túlmenően, hogy – a tapasztalatok szerint – a centralizáló politikai vezetés általában nem nézi jó szemmel az önszervezésre irányuló, elszórt kísérleteket, a hatalom megragadása után nincs is tömeges igény arra, hogy az emberek az államot megkerülve maguk szervezzék meg a társadalom működését (vö. kanti kiskorúság). A polgári forradalmaktól eltérően, itt nem létezik begyakorolt, élő minta. (Nem áll rendelkezésre olyan bevált alternatíva, amely kiváltja, felülírja a pénzviszonyok, illetve az államhatalom által közvetített polgári kapcsolatokat.) Ebből fakadóan, ha egy érett társadalmi alapot nélkülöző kísérlet – formációelméleti-világtörténelmi értelemben – el akarja kerülni a bukást, elengedhetetlen az olyan átmeneti időszak, amely alatt ledolgozódik a társadalmi kapcsolatrendszernek a lemaradása.

A vázoltak következtében – a klasszikus polgári forradalmak „politikai átmenetétől” eltérően – ez a politikai átmenet kéttényezős. A közvetlen stabilizáción túl külön plusz teendő: gondoskodni a hosszú távú stabilitásról, azaz az új rendszer társadalmi bázisának létrehozásáról. Ezért az új hatalom konszolidálása után a legfőbb teendő: elindítani a tömegek „átvezetését” a megcélzott önkormányzó társa-

dalomhoz; kialakítani a társadalmi önszervezés igényét és képességét. A korábban hivatkozott megállapításra visszautalva: az önszervezésben való előmenetel. *Történelmi* mércével mérve, az ebben történő előrelépések mértéke mutatja a politikai vezetés eredményességét, igazolja létét – noha pragmatikusan tekintve, minden konszolidáció is, úgymond, sikernek számít. Mindig megvizsgálható, hogy az állam egyes megnyilvánulásai, intézkedései mennyiben segítik elő a deklarált perspektíva közeledését, megvalósulását („a szocializmusban való előrehaladást”), és mennyiben van kizárólag „itt és most” szerepük. (Az „itt és most”-ot *abszolutizáló* pragmatizmus a következő generációk iránti felelőtlenségként is felfogható.)

A politikai centralizálásban szükségképpen megtalálhatók és keverednek, gyakran összemosódnak *történelmi szempontból* funkcionális és a pusztán bürokratikus elemek. Annak ellenére, hogy elméletileg egyértelmű az ilyen funkcionális és a magáért az uralomért való parancsok különbsége. Az előbbiek a célorientáltságából származnak, abból levezethetők, azzal egyneműek: a szocializmus (vagyis az önszervező társadalom) nyomai a jelenben. A tisztán bürokratikus elemek viszont magukat alapozzák meg: egy zárt hatalom, uralom mint öncél specifikumait, tüneteit mutatják.

Összegezve néhány elméleti következtetést:

A „dúr”-módszer parancsuralmi forma. A makarenkói típusú pedagógiai átmenet – elvben – egyféle „dúr”-t ismer és ismer el: a „moll” szolgálatába állítottat, az offenzív, „moll”-ra orientálódó változatot. Kezdeti, kényszerűségből centralizáló időszakának célja a bürokratizmus megszüntetése: centralizálás a bürokratikus centralizálás elenyészése érdekében.

A pedagógiainál bonyolultabb, összetettebb a politikai átmenet problematikája.

A „dúr”-politika a parancsolás politikája. A parancsolás bürokratikus formájú politikája, amely azonban alternatívát kínál: egyaránt lehet „dúr” és „moll” tartalmú.

Magától értetődik, hogy a „moll-párti” „dúr” következetesen antibürokratikus tartalmú kell legyen a politikában. Egy „moll”-orientált állami adminisztráció arról ismerhető fel, hogy – bármily paradoxnak tűnik – tendenciájában saját fölöslegessé tételén is dolgozik: törekszik arra, hogy minél több funkcióját társadalmassítsa, azaz lakossági hatáskörre alakítsa. (Zárójelben: ez nemcsak költségvetési megtakarítás, hanem a politikai vezetés „legitimálását” is segítheti aktuálisan.)

Nem meglepő, hogy a „létező szocializmus” történetében szintén parancsuralmi forma a „dúr”-módszer, viszont itt a „dúr”-nak három – eltérő funkciójú – változata fordult elő. Leegyszerűsítő nyelvi kifejezéssel: közösségmentő, jövőépítő, valamint bürokráciamentő.

Meddig tart a „dúr-korszak”? A pedagógia területén adott válasz: ameddig nem „moll”. A kérdés a politika nyelvén így hangzik: Meddig tart a politikai átmenet? Az elméleti válasz: ameddig nem teljesen önmagát megszervező a társadalom. Mi mutatja az átmeneti társadalom „átmenet”-jellegét? Leginkább az, hogy valamibe „átmegy”: a társadalmi önszervezés (másképp: a *társadalmi* forradalmasodás) terjedése és mélyülése.

Az ún. „létező szocializmusok” esetében a pedagógiai átmenethez viszonyítva, két komoly eltérés mutatkozik. 1. Nem zárható ki, hogy elkerülhetetlenné válik a „dúr”-módszer „moll”-orientációjának ideiglenes felfüggesztése („közösségmentő” defenzivitás). 2. A „jövőépítés”, a „második társadalmi forradalom” elkezdhető/elkezdendő, de egészen nem fejezhető be. A külső, nemzetközi környezet miatt nemcsak gyakorlatilag, de elvileg sem tehető totálissá a társadalmi önszervezés. Nem vihető végig a hatalom „társadalmasítása”: nem lehetséges az intézményes államhatalom teljes „elenyészése”, társadalmi kiváltása. (Részleges elenyészése viszont igen!)

A vizsgált szempontból a „dúr”-politika bürokráciamentőnek nevezett változata se nem offenzív, se nem defenzív, hanem egyszerűen más, mivel nem képez semmilyen tudatos átmenetet. Ez a politika a lakosság körében lehet népszerűtlen, de lehet népszerű is. A politikai filozófiában régóta ismert uralomtechnikai eszköz: a kormányzat abban érdekelt, hogy segítse bizonyos rövid távra szóló általános érdekek (például társadalmi nyugalom, alapfogyasztási igények tömeges méretű kielégítése) érvényesülését.

Kettős hatalom – hármas hatalom

Ötödik századi egyházi előzmények (I. Geláz pápa) után talán Rousseau használja a filozófia történetében először a „kettős hatalom” (*pouvoir doublé*) kifejezést. Nála annak a helyzetnek a jellemzésére szolgál, hogy a feudalizmusban egyidejűleg érvényesül az állam és az egyház ereje. Később Lenin az 1917-es februári forradalmat követő viszonyokat írja le úgy, mint kettős hatalmat, amikor a hivatalos polgári kormány mellett egy párhuzamos hatalom is kiépült: a

munkás- és katonaküldöttek szovjetjeinek hálózata. A parlamentáris demokráciával szembeni alternatívaként, ellenhatalomként – ma úgy mondanánk, hogy civil társadalmi önszerveződésként – egy másik kormányzat is létrejött. Ez utóbbi nem központosított állami törvényekre támaszkodik, hanem egyfajta részvételi demokráciára: az alulról jövő közvetlen helyi kezdeményezésekre reagál. A nép maga választja meg hivatalnokait, akik nem pozíciót, hanem csupán ideiglenes megbízást kapnak. Bármikor leválthatók – így nem tudnak a „munkaadóikkal” szemben bürokráciaként önállósulni. (Megjegyzendő, hogy tanácskommunista irányzatok ennek a tanácsdemokráciának a későbbi visszaszorítását – tisztán *formailag* szemlélve – nem minden alap nélkül tekintik *társadalmi* ellenforradalomnak.)

A tapasztalatok szerint nemcsak a politikában, hanem – bizonyos értelemben – más társadalmi területeken szintén megjelenhetnek „kettős hatalmak”. Az elméleti irodalomban a kettős hatalom megnevezés többféle konkrét tartalommal fordul elő.⁶ Jelen témakörben azért indokolt a kifejezés tágabb, komplex használata, mert a réginek és az újnak egyidejű jelenléte, többoldalú – nyíltabb vagy rejtett – küzdelme az átmenet során a fejekben, az életvitelekben, az egyéni ambíciókban stb. is megtalálható. Az ún. politikai átmeneti korszak idején gazdasági, társadalmi, értékrendbeli (ideológiai és kulturális) stb. kettősségekben, szembenállásokban egyaránt tetten érhető valamiféle „kettős hatalom”.

Az önkormányzó szocializmusba való politikai átmeneti időszak *meghirdetett* feladata: a társadalom átvezetése a polgáriból az önszervezésbe. A politikai forradalmak utáni helyzet számos konfliktusa arra utal, hogy a rendszeren belül két ellentétes összetevő munkál, és az államhatalom döntően diktatórikus, bürokratikus eszközöket vet be a polgári erők, illetve szempontok ellen. Ez a kettősség nemcsak a politikában és az ideológiában, hanem az egyének gyakorlati irányultságában, életmódjában is megnyilvánul.

Az egyes individuumoknak mind gondolkodásában, mind cselekvésében többirányú kötődés mutatkozik: azt nem egyszerűen a közvetlen érdekek irányítják, hanem megjelenik a nagyobb egységekhez (emberiség, nemzet stb.) való tartozás ténye is. Az egyének viselkedését különböző értéképzetek, eszmék stb. befolyásolják. A konkrét életformákon, magatartásokon belül az eltérő értékrendeknek nemcsak eklektikus együttélései és tudatos kompromisszumai, hanem összeütközései is megfigyelhetők. Ha a régi és az új típusú erők konfliktusa társadalmi szinten (méretekben) érvényre jut, akkor

az „átmenet” nyitott végű folyamat, aminek kimenetele bizonytalan, mivel alternatívát hordoz és kínál. Végződhet a régi győzelmével, restaurálásával, illetve végződhet valamilyen új rendszer tartós megszilárdulásával is.

Amikor a politikai átmenetben a hagyományos polgári törekvések és a – szocialista orientációt deklaráló – bürokratikus állam „kettős hatalmával” találkozunk, akkor magától értetődően adódik a kérdés: hogyan lesz ebből átmenet? Hol tapasztalható olyasmi, ami felé az átvezetés történik? Kissé belegondolva, akkor (és csak annyiban) megalapozott tényleges átmenetről beszélni, ha a korszakban – egyfajta *harmadik hatalomként* – kifejlődik és terebélyesedik az önkormányzás gyakorlata: komplex társadalmi öntevékenység, amely az elkülönült politikai, gazdasági stb. kérdéseket fokozatosan integrálja, maga alá rendeli. Tehát akkor megalapozott, ha zajlik egy olyan „társadalmi forradalom”, amely tendenciájában mind a hagyományos polgári, mind a bürokratikus állami funkciókat kiváltja, elhalásra ítéli. Az önszerveződés „kis körei”, a tanácsdemokrácia részvételi intézményei – annak megmerevedése esetén – a bürokratikus központi szabályozás ellen is „burkolt polgárháborút” folytatnak. Történelmileg sikeres átmenetre e „harmadik hatalom” térhódítása, kiteljesedése ad esélyt.

1989 – A bürokratikus pragmatizmus kudarca

Kádár János pragmatizmusát méltatja egy politikájával foglalkozó könyv.⁷ A szerző meglátása szerint, Kádár a szocializmus és a munkás-szolgáltatára tette föl az életét, és ez a két dolog szorosan összefügg egymással. A kádári pragmatizmusnak egyszerű a képlete. A munkások tudják, hogy mit akarnak: jobban élni. Szocializmus pedig az, ahol a munkásoknak ez a vágya teljesül. Tehát a fő feladat a munkásság életének (életkörülményeinek, életszínvonalának) javítása.

*

Kádár János nem sokra becsülte az elméletet. Különösebben mélyen nem foglalkozott vele. Gyakran idézett mondása: „A krumplileves legyen krumplileves.” De vajon mennyit töprengett azon, hogy „a szocializmus legyen szocializmus”? Mennyire nézett szembe azzal, hogy amire „föltette az életét”, az nem pusztán a jelennek szól? Hogy nemcsak a mindenkori jelenekkel lehet dolgunk, hanem a jelenek folyamatával (ezért irányával) is? Hogy a jelent az is minősíti, hogy

mit előlegez meg egy tudatosan kívánt jövőből? Ami azt jelenti, hogy a jelen – a lehetséges kereteken belül – minél több tényezőben egynemű kell legyen a megcélzott (a szándékolt) jövővel. (Minden stratégiai politika megpróbál nemcsak a jelennel törődni, hanem bizonyos fokig a jövővel is egyneművé válni. Ilyen irányultság esetén az „utunk” tartalmazza a célt: maga a cél is része – távlati perspektívája – az útnak. Ennek hiányában viszont másfelé haladunk: olyan úton járunk, amely nem közelebb visz, hanem eltávolít a törekvésünktől.)

Vajon mennyire számolt a stratégiai politizálás és a napi taktika különbségével a kádári pragmatizmus? Azzal, hogy mit jelent a stratégiai pragmatizmus? Hogy különbség van a mindenkori erőviszonyoknak alárendelt pusztá taktikázás és a stratégiai célokhoz illeszkedő taktika között?

*

Kádár olyan „pragmatikus államférfi, aki jobb életet akart, aki tudta, hogy [...] az önálló ház, kis telek, az autó, az utazás kell az embereknek és nem az ideológia”.⁸

Az emberek többsége hajlamos a jelennek élni. A Kádár-korszak ezt a (teljesen természetes) spontán beállítódást és szokást társadalompolitikai programként legitímálta – politikailag preferált gyakorlattá emelte.⁹ Bármiféle jövőképzet („jövőeszme”) – mint pusztá elmélet, ideológia – lényegében megmaradt az állampárt belső és nemzetközi használatára.

*

Szimbolikusan is tekinthető a következő mikrotörténelmi példa. Csepeli munkások a Lenin-szobor kezébe tettek egy szelet zsíroskenyeret. Az 1990 utáni időkben pedig sokan örülnének, ha családjuknak mindig jutna zsíroskenyér.

De hogy jön ez az esemény a Kádár-korszakhoz? A történet szereplői nem kapták meg a „vereség vagy győzelem” alternatívájának lehetőségét. Nekik nem adatott meg, hogy a bekövetkezett vereség *saját* vereségük legyen. Csak elszenvedni állt módjukban, de az nem, hogy – ilyen döntésük esetén – maguk is küzdjenek.

Némi tanulság: *történelmi* kockázat – ugyanakkor egy bürokratikus hatalom számára igen kellemes –, ha az állampolgárok hozzászoknak az önállótlan-sághoz; ha sikerül velük megkedveltetni a társadalmi-politikai tétlenséget. A Kádár-vezetés alatt az emberek többsége elfogadta, hogy a jelen a fontos. Beletörődött abba, hogy ne foglalkozzon

a jövővel. A bürokratikus centralizmus tapasztalatai ránevelték őket, hogy különösebben ne érdekelje, kié a hatalom, kik gyakorolják a hatalmat. Sikeresen ránevelték a többséget, hogy ne akarjon részesedni belőle. Ne törekedjen arra, hogy saját maga rendelkezzen a sorsával. Az emberek – állampolgárként – megértették, megtanulták, hogy az életük, sorsuk fölötti rendelkezés az állam dolga. Így azután – statisztákként – nem is váltak a lényegi társadalmi-politikai folyamatok aktív szereplőivé. Azok – érdemi bebeszólásuk (cselekvő támogatásuk vagy ellenállásuk) nélkül – egyszerűen megtörténtek velük. Mérkőzés (megmérkőzés) nem volt, csak vereség.

Lehet, hogy mindenképpen veszélybe kellett kerülnie a minden napi zsíroskenyérnek. Hogy a biztonságos zsíroskenyér nem volt megvédhető. De mégsem ugyanaz, ha az emberek felett csupán átrohannak az események, mint ha védekezésük, küzdelmük során szenvednek el „saját” vereséget.

*

Kádár egyik megjegyzése szerint, a hatalom gyakorlásától úgy kell félni, mint a fogorvostól. Elvi megfontolások mellett legendás puritanizmus is magyarázza, hogy hatalmát nem használta magánelőnyökre. A hatalom annyiban érdekelte, amennyiben politikai célkitűzéseinek szolgálatába állítható.

A fogorvosi példánál maradva: rendszere ismerte a húzást, de a megelőző kezelést, „gyökérkezelést” nem. A mindenkori jelent igyekezett orvosolni – egyszerű, rövid távra szóló megoldásokkal. Kimondatlanul is az „utánam a vízözön” taktikáját alkalmazta.

Annak ellenére (és azzal együtt), hogy Kádárt kevésbé érdekelte az elmélet és az ideológia, a rendszer bürokratikus centralizmusa – ideológiai megfontolásból – tucatszámú nagyvállalatot felmentett a gazdaságossági szempontok alól. Más vállalatokat a nyolcvanas években – gazdasági indokokkal – átadott (átjátszott?) külföldi és hazai tőkésnek tulajdonába. Természetesen az ott dolgozók meghallgatása nélkül. Ez itt azért érdekes, mert vannak esetek (az adott időszakban talán a butovói és a scsekinói kísérlet a legismertebb), hogy amikor egy veszteséges üzem megmentését a dolgozóira bízzák, az hamarosan nyereségesé válik. Világszerte számos példa van arra, hogy ha egy vállalatnál a tőkés vagy bürokratikus irányítás csődje után a munkások ügyévé lesz a termelés, jövedelmezővé teszik a gazdálkodást.

Kádár 1957 novemberéig – taktikai megfontolásból – legitímként kezelte a helyi munkástanácsokat. Vajon mi történik akkor, ha rend-

szere a hatvanas évek elején (a politikai konszolidáció után) mozgalmat hirdet gazdasági munkástanácsok alakítására?¹⁰

*

Az 1972. március 21-i, szocializmus melletti demonstráció egyik szervezőjét az egyetem párttitkára elmarasztalta: „Ilyen támogatásra a rendszer nem tart igényt. Az ilyen tüntetést a rendszerrel szembeni fellépésnek minősíti.”¹¹ (Miként annak idején Fagyjevet is felelőségre vonták, mert regényében pártutasítás nélkül védték hazájukat a fiatalok.) A politikai vezetés következetesen fellép a központi irányítást mellőző, önszervezéssel történő gyakorlati próbálkozások ellen.

Ugyanakkor a bürokratikus hatalom – helyzetének aktuális erősítése érdekében – „segítségül hívta” a gazdasági hatékonyság piacgazdasági eszközökkel való megtámogatását. Így pragmatikus, hatalomtechnikai megfontolásból legitimálódott a hivatalos ideológiában polgárinak (ezért ellenségesnek) nyilvánított jónéhány jelenség. Fokozatosan gyökeret eresztett a korabeli polgári gazdaság és értékrend számos eleme. Ahogy akkoriban mondták: a pártbürokrácia demokratizálás helyett liberalizálási programot valósít meg¹² Bekövetkezett a „moll”-alternatívával szembeni bürokrácia megkettőzése.

Azáltal, hogy nem érvényesült a bürokratikus hatalom társadalmasításának tendenciája, fennmaradt az állami centralizmus és bizonyos polgári tényezők kettős hatalma. De nem csupán konfliktusos ellentétként, hanem mindinkább a központi és a polgári törekvések – rövid távon szerves – összekapcsolódásaként. A centralista bürokrácia mellé kiépült egy gazdasági szakbürokrácia (technokrácia), aminek képviselője a politikában is egyre jelentősebbé vált. Egymásra talált a társadalom tagjai számára külső, idegen erőként megjelenő politika és külső, idegen erőként megjelenő gazdaság. Az emberek lassacskán hozzászoktak, hogy életük a centralizáló bürokrácia és a tőke-logika kettős hatalmának („terv és piac” stb. kettős hatalmainak) erőterében zajlik.

*

A Szovjetunióban számos egyén mondhatta el magáról a hivatalos minősítést: nagyszülei forradalmárok voltak, szülei viszont a nép ellenségei. Pedig ugyanazt akarták, csinálták.

Nem meglepő, hogy a bürokratikus centralizáló „dúr”-politika többnyire konkurenciát lát az önszerveződés különböző próbálkozásaiban: Kronstadt, Mahno, magyarországi 1944–45-ös népi bi-

zottságok, munkástanácsok, lengyel Szolidaritás stb. (A konfliktusos szembenállást irodalmi művek sora ábrázolja.) A defenzív korszak után is hajlamos úgy ítélni, hogy „polgári-kispolgári maradványok” elleni védekezés a legaktuálisabb. Kimondatlanul is (de cselekedetekben „kimondva”, megmutatva) hajlamos úgy tekinteni, hogy nem időszerű egy „harmadik típusú hatalom” (szocialisztikus önszerveződés) létrejötte. Az erre irányuló próbálkozások – úgymond – az egész történelmi kísérletet veszélyeztetik. Tehát a rendszer ellenségei.

És mégis... A „létező szocializmus” vezető politikusainak (Sztálin, Kádár stb.) személyét és korszakát a vérengzések és megtorlások (valamint az ezek leleplezésén szorgoskodó tömegmédiá) ellenére – különböző felmérések szerint – a mai lakosság nagyon jelentős százaléka inkább pozitívan, mint negatívan ítéli meg. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a „kellemetlen” történelmi tényekkel és a médiában egyeduralgó propagandával szemben ilyen vélemény alakul(t) ki?

Ezek a rendszerek sokat tettek a társadalmi mobilitásért, alávett rétegek felemelkedéséért, iskolázásáért, egészségügyi ellátásáért, kulturálódásáért, a társadalmi esélyegyenlőség növelése érdekében. A többség számára – a korábbi időszakhoz viszonyítva – elviselhetőbbé vált a mindennapi élet. Ezeknek a rendszereknek a lakossági legitimálása alapvetően a mindenkori jelen szempontjával történt – egyfajta jövőtlen (azaz a jelenekben elmerülő, a jelen horizontját abszolutizáló) pragmatizmussal.

E rendszerek sokat tettek a lakosság azon rétegeiért, amelyek számára kedvezőnek mutatkoztak a mobilitás, az életszínvonal-emelkedés stb. előnyei. Az ő esetükben sokat tettek a mindenkori jelenért. Ugyanakkor ezek a rendszerek sokat tettek a szocialista perspektíva (önkormányzó társadalom) közeledése ellen is. Rövidre zárt megfogalmazásban: az a hatalmi (állami-pártállami) politika, amely „jó volt” a lakosság számottevő részének, hátrányos volt az önkormányzó szocializmus perspektívájának. Olyan jelen volt, amely rosszat tett egy perspektivikus jelen lehetőségének. Ezáltal rosszat tett a távlatoknak, a történelmi kísérlet jövőjének.

Ha visszatekintünk a nemlétezővé vált „létező szocializmusra”, rákérdezünk pragmatikus „pozitívumára” és történelmi „negatívumára”, akkor azt látjuk, hogy a kettőnek közös az eredete. Jelenorientáltsága és perspektíva hiánya egyaránt a politikai államban, annak bürokratikus centralizmusában gyökerezik.

Számottevő mértékben veszi figyelembe a „létező szocializmus” tanulságait a Venezuelában meghirdetett ún. „bolivári forradalom”. Ez a kísérlet olyan „dúr”-politikára ad példát, amely fölülről ösztönzi és támogatja az alulról szerveződést. Abból indul ki, hogy elengedhetetlen szükség van a központi hatalomban nem feloldható önszervező civiltársadalmi alternatívára, de azt nem lehet államilag kiépíteni: „ha valamit föntről kiindulva akarunk megváltoztatni, anélkül, hogy ehhez a társadalomban meglennének az öngazgatásos struktúrák, akkor [...] az egész kártyavár módjára, pillanatok alatt összeomolhat.”¹³

A „bolivári forradalom” gyakorlata – sok egyéb mellett – egy harmadik hatalom létrejöttéről is szól. Arról, hogy az állami vezetés és a magántőkések mellett szabad tér nyílt helyi önszerveződések számára. Spontán módon ezerszámra alakultak helyi gyűlések. Ezek a gyűlések valójában a közösség valamennyi tagjának gyülekezetei, amelyeket a részvételi demokrácia éltet. Mint sikeres népi kezdeményezéseknek azután törvényes keretet adtak: *községi tanács* néven állami rangra emelték őket. Ezzel a társadalmi öntevékenység és a nagypolitika egyfajta összekapcsolása, szervessé tétele történt. Kinyilvánították, hogy a községi tanácsok – mint néphatalmi szervek – hálózatának kiépítése tendenciájában nem más, mint a hatalom és a felelősség átruházása a népre. Ez „a szocializmus venezuelai útja.”¹⁴

*

Az önszervező társadalomnak (önkormányzó szocializmusnak) két pillére van: hatalmi és emberi pillére. Európában – jelenleg úgy tűnik – rövid- és középtávon lekerült a hatalmi-politikai pillér kiépítése. Mit lehet tenni, ha monolit tőkés uralom jött létre, és olyanok az erőviszonyok, hogy valószínűleg tartósabb ideig nem ragadható meg a politikai hatalom forradalmi úton? Ha pedig a hatalom valahogy mégis átbillenne egy országban, ott külső erők minden bizonnyal megakadályoznák a radikális fordulatot. (Erre figyelmeztetnek a NATO – illetve konkrétan az Egyesült Államok – ismert beavatkozásai.) Ilyen körülmények között az egyetlen lehetséges magatartás a tétlen várakozás?

Ha aktuálisan nem is hozható létre a hatalmi (nagypolitikai) pillér, nem szükségképpen van megbénítva az emberi tényező: az önkormányzó társadalom kialakítását a másik irányból (az emberek oldaláról, az „emberi pillér” felől) is el lehet *kezdeni*. Hiszen az út nincs teljesen eltorlaszolva a közösségi önvédelem számos formája előtt (lakóhelyi csoportok, termelői kisközösségek, cserekörök, szíves-

ségklubok, beszerzői közösségek stb.). Miért ne történhetne meg egy társadalmi (civiltársadalmi) forradalom – önkormányzás – (Lukács György kifejezésével a „szubjektív szocializmus”¹⁵ magvainak tudatos elhíntése? Mi gátolhatná meg az egyéneket abban, hogy – saját kezdeményezésükre – a legkülönbözőbb területeken együttműködjenek egymással? Hogy megszerezzék, illetve begyakorolják a készséget és képességet az önszervezés gyakorlatára. És mi ez, ha nem egy darab szocializmus? A magunk „szocializmusa”.

Semmi nem akadályozhatja meg az egyéneket abban, hogy megalakítsák a szocializmus ilyen kis köreit. Hogy részlegesen kilépve a piac és a politika szorításából (mind a pénzkapcsolatok, mind az állami előírások kereteiből), civiltársadalmi összefogással nekifogjanak kiépíteni az önszervező társadalom egyes elemeit (a civil társadalom szocialista formájának mozzanatait). Megfelelő történelmi helyzet esetén pedig szélesebb társadalmi léptékben is alkalmazható, hasznosítható az emberek saját erejének, hatalmának ez a tapasztalata.

Jegyzetek

- ¹ Ezt a kérdést érintette két régebbi írásom: *Egy átmeneti morál pedagógiája. Makarenko pedagógiai elméletének ontológiájáról*, 1975; *Makarenko pedagógiai elmélete - társadalomfilozófiai tükrökben* 1976. Lásd: www.minerva-tuto.22web.org.
- ² A. Sz. Makarenko *Nevelélméleti művei*. I. Budapest, Tankönyvkiadó, 1965. 138–139.
- ³ Vö. Lukács György: A bolsevizmus mint erkölcsi probléma. In: uő: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1971. 15.
- ⁴ Karl Marx: Kritikai széljegyzetek „Egy porosz” cikkéhez. Marx és Engels Művei (MEM) I. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1959, 407. alapján. A társadalmi forradalmat az idézett szöveg folytatása szembeállítja a politikai forradalommal: „Egy forradalom politikai lelke ellenben a politikailag befolyástalan osztályoknak abban a tendenciájában áll, hogy megszüntessék az államiségtől és az uralomtól való elszigeteltségüket. Álláspontja az állam álláspontja, egy elvont egészé, amely csak a valóságos léttől való elszakíthatóság révén áll fenn [...]. Egy politikai lelkű forradalom ezért – e lélek korlátozott és kettős természetének megfelelően – szervez is egy uralkodó kört a társadalomban, a társadalom költségére.” (Uo.)
- ⁵ V. I. Lenin *Összes Művei*. 45. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1975. 379.
- ⁶ Legismertebb előfordulásai:
 - két politikai tényező egymásra utalt vagy egymást legyőzni akaró konkurenciája;
 - az állami-politikai és valamilyen jelentős társadalmi erő konkurenciája;
 - ideológiai síkon: értékrendek egymásra utalt vagy egymás dominálására törekvő konkurenciája („eszmei harc”);
 - az egyének gyakorlati életformáiban megnyilvánuló értékrendek egymásra utalt vagy egymással konfliktusban álló konkurenciája („kettős tudat”).

- ⁷ Moldova György: *Kádár János I–II.* Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2006.
- ⁸ Aczél György megfogalmazása: Moldova: i. m. II. 8–9.
- ⁹ Jól tükröz egy Kádár-kori közhangulatot az alábbi – jellegzetes – nézet. A hetvenes évek végén az utasok beszélgetésének – az ország ténylegesen kialakult kettős függőségére utaló – hangjai szűrődnek át a vonaton: „Magyarországról Kelet és Nyugat is leszedi a sápot, mégis egyre jobban élünk.”
- ¹⁰ A szakirodalom felhívja a figyelmet arra, hogy a népi mozgalommal (forradalmi bizottságok, nemzeti bizottságok, nemzeti tanácsok) szemben Nagy Imre is a pártok mellé állt 1956-ban. Pl.: Feitl István: Az 1956-os öngazgatási törekvések megítéléséhez, in: *1956 pozitív öröksége: a munkástanácsok.* Budapest, Baloldali Alternatíva Egyesülés 2007. Uő: Parlamentarizmus és öngazgatás az 1956-os forradalomban. *Múltunk*, 2005. 2. sz., 231–243.
- ¹¹ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára.
- ¹² A Kádár-korszak pragmatizmusának egy markáns értelmezése: „a kádári konszolidációs politika 1962 után hatékonyan számolta fel a tradicionális munkásosztályt, s bontakoztatott ki előbb egy paternalista életszínvonal-politikát és gazdasági reformot, majd egy (1987-ig korlátozott) polgárosodási folyamatot.” Thoma László: Egy pontos kézikönyv. *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél), 81.; „középponti kérdése volt a munkásosztály pacifikálása. E pacifikálás eszközeül a munkásosztály depolitizálása kínálkozott” (uo. 82.); „a magyar társadalomból egy atomizált polgári társadalmat (bürgerliche Gesellschaft) formált” (uo. 85.). „Ezt a folyamatot a nyolcvanas évek magyar szociológiai nyelvhasználata polgárosodásnak nevezte, természetesen nem citoyen, hanem burzsoá értelemben” (uo. 83.).
- ¹³ Községek és munkásellenőrzés Venezuelában. *Eszmélet*, 118. sz. (2018. nyár), 150–151.
- ¹⁴ Uo. 160.
- ¹⁵ Lukács György: *A demokratizálódás jelene és jövője.* Budapest, Magvető Könyvkiadó. 1988.